

joden beschikt hadden ten volle duidelijk werd, vond er een omslag plaats in de vorm van het relatief grote aandeel dat de gereformeerden hadden in het herbergen van de vervolgte joden. De ethiek verkreeg hier voorrang boven de theologie (377). Dat de opvattingen nog ongewijzigd waren, bleek in 1945, toen de 'jodenzending' op de vooroorlogse wijze hervat werd. Pas in de jaren vijftig vond een begin van heroriëntatie plaats, waarop behalve de massavermietiging, waarvan Auschwitz het symbool was, ook de vestiging en consolidatie van de staat Israël van grote invloed was. In de jaren zestig zouden hieruit de consequenties worden getrokken, onder andere in de vorm van het opgeven van de zendingsaspiraties en het accepteren van het jodendom als werkelijk gelijkwaardige gesprekspartner. 'Het denken van gereformeerden over joden veranderde tussen 1948 en 1968 haast tot onherkenbaar wordens toe' (593).

Dit alles wordt door Van Klinken genuanceerd en afgewogen beschreven. Enerzijds is hij er geen ogenblik op uit de beschamende kanten van dit gereformeerde verleden te verdoezelen, anderzijds probeert hij, zoals een goed historicus betaamt, allereerst te begrijpen en te verklaren; nergens is sprake van een goedkoop zich afzetten tegen datzelfde verleden. Behalve afgewogen is die beschrijving echter ook uitputtend. Althans voor de periode tot 1960 heeft Van Klinken gemeend geen gereformeerde uitlating over joden en jodendom onvermeld te moeten laten. Ook anderszins heeft hij zijn onderwerp breed aangepakt, zoals onder andere blijkt uit een apart hoofdstuk over chiliastische stromingen in het Interbellum, en zijdelingse blikken op de ontwikkelingen in de Nederlandse Hervormde Kerk. Bij de lezer, die zich door een berg details heen moet werken, kan dit tot uitputtingsverschijnselen leiden, al dient er onmiddellijk bij gezegd te worden dat de grote lijn steeds goed zichtbaar blijft.

Als theoloog beweegt de schrijver zich met meer zekerheid op het terrein van de geschiedenis van de kerk dan op dat van de politiek. A. J. Balfour was, ten tijde van de naar hem genoemde *Declaration*, waarbij aan de joden een *National Home* in Palestina toegezegd werd, geen Brits minister-president, maar Minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet van D. Lloyd George (95), en mr. A. Anema voerde in 1948 niet als lid van de Tweede Kamer, maar als antirevolutionair Eerste-Kamerlid het pleit voor de erkenning van de staat Israël (452). Bovendien doceerde H. J. Pos aan de Vrije Universiteit geen sociologie, maar klassieke talen en algemene taalwetenschap (209). Ook valt te betreuren dat in een wetenschappelijk werk als een proefschrift per definitie is, geen gebruik is gemaakt van de wetenschappelijke editie van het standaardwerk van L. de Jong, maar van de populaire editie. Deze misschien wat schoolmeesterachtige opmerkingen staan een uitgesproken positief eindoordeel niet in de weg: Van Klinken heeft een indrukwekkend boek geschreven, waarin een gevoelig verleden op evenwichtige wijze wordt behandeld.

H. J. Langeveld

F. Püttmann, e. a., ed., *Markante Nederlandse zionisten* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1996, 176 blz., f35,-, ISBN 90 6707 403 9).

Het zionisme is een vorm van joods nationalisme dat door machtige interne contradicties verscheurd is geweest. Herzls idee een *Judenstaat* (1896) te vestigen in dat bijbelse 'erets Ii.rael' werd door maar weinige ingeburgerde, laat staan geassimileerde, joden aanvaard. Het bleek een splijtzwam in vele joodse gemeenten over de hele wereld, Nederland niet uitgezonderd. Wie de zionistische gedachten steunden, waren nog niet direct bereid huis en haard te verlaten. Overlevenden van pogroms namen zo'n besluit gemakkelijker. Israël moest eerst nog een veilig huis worden. Maar ook na de vestiging van de onafhankelijke staat in 1948 bleef in de harten van vele joden het zionisme een sentiment dat niet in daden behoeft te worden omgezet.

De emigratie der joden uit de Sovjet-Unie en Rusland — vóór en na 1990 — is er het ongevraagde bewijs van: de meesten geven aan de VS de voorkeur boven dat Palestina der vaders waarvan de staat Israël thans onder internationale druk zogenaamde 'bezette' gedeelten (weer) moet afstaan, aan 'Palestijnen' — voor hún 'nationaal tehuis'.

Alle mogelijke reacties op het zionisme komen aan de orde in *Markante Nederlandse zionisten*, een bundel die beoogt portretsgewijs wat aanvullingen te geven op de bekende dissertatie (1975) van mevrouw Ludy Giebels over *De zionistische beweging in Nederland tot 1941*. Van de elf bijdragen zijn er zes aan een 'markante' zionist gewijd (S. Ph. de Vries, Sam de Wolff, Nehemia de Lieme, Fritz Bernstein, Mirjam de Leeuw-Gerzon en Abel Herzberg). Slechts drie van hen emigreerden naar Palestina/Israël. Sam de Wolff, die tot de weinige uitgewisselde joden (1944) behoorde, keerde in 1945 naar Nederland terug. De andere bijdragen zijn gevarieerd van aard: de herdruk van een artikel van R. J. Spitz uit 1948 over een halve eeuw zionisme in Nederland, een schets van Nederland na 1900 tot 1940 als kader (door L. Blok), herinneringen aan de jaren dertig van J. Michman en aan de NZB na 1945 van mevrouw Henriette Boas. Tot slot worden naoorlogse voorzitters van de NZB en de Federatie van Nederlandse zionisten (thans 1200 leden in Nederland) aan het woord gelaten — persoonlijke, vaak ontvullende ontboezemingen. 'Op zionistische gebied is Nederland volstrekt onbelangrijk' (117, vgl. 122 en 129). Henoeh Wajsborg omschrijft het oude dilemma kernachtig: 'Je kan de volksgroep niet scheiden van de religieuze groep en het zionisme is de nationale uiting van het joodse volk. Het heeft zijn plaats. Ook de joden buiten Israël kunnen bewust joods zijn, en niet alleen op een religieuze manier maar ook op een nationale manier. Je kan niet verwachten dat iedere jood naar Israël komt. Komen ze niet, dan maken ze ook deel van het joodse volk uit, als volksgemeenschap. Het zionisme is de organisatie die dat verkondigt en uitdraagt en onder woorden brengt' (133). Dat zouden we toch niet zo van Nederlanders durven zeggen — of ze nu wonen in Australië, Zuid-Afrika of Canada.

A. H. Huussen jr.

J. F. L. Bastiaanse, *De jodenzending en de eerste decennia van de Hervormde raad voor kerk en Israël, 1925-1965. Een generatie in dienst van de joods-christelijke toenadering* (Dissertatie Leiden 1994; Zoetermeer: Boekencentrum, 1995, xxiii + 1165 bladzijden in twee banden, f150,-, ISBN 90 239 0072 3).

Dit boek begint met een overzicht van een eeuw Israëlzending in Nederland 1820-1925. Met twee van in die tijd ontstane zogenaamde jodenzendingsgenootschappen gaat het verhaal verder, de Nederlandsche Vereeniging voor Israël te Amsterdam, en de Nederlandsche Vereeniging voor zending onder Israël, genaamd 'Elim', te Rotterdam. Hun beschrijving wordt gepresenteerd onder de titel 'De laatste zendingsarbeiders 1925-1941'. Een noemer die een aantal zaken dekt. De belangrijkste vertegenwoordigers van die genootschappen (dr. W ten Boom, ds. J. Rottenberg en ds. J. H. Grolle) wilden de genootschappelijke zending ombouwen tot een kerkelijke aangelegenheid. Dat gelukte: in 1941 nam de Hervormde raad voor kerk en Israël hun rol over. Maar die 'verkerkelijking' werd gedreven door nieuwe theologisch-kerkelijke inzichten. De werkelijkheid werd echter geheel gedecteerd door andere zaken. Niet de zending, maar de noodzaak tot bescherming van joodse christenen werd het werk van de Raad.

Als kerkelijk zendingsorgaan kon de Raad dus pas beginnen te functioneren met zijn eigenlijke werkzaamheden in 1945. Na Dachau en zoveel andere oorden van verschrikking meer, en in een geheel andere context, feitelijk zowel als ideologisch. Rottenberg was in Mauthausen